

Libor Jan

Ovlivnilo raně přemyslovské správní a ekonomické ústrojí piastovské Polsko?

Historia Slavorum Occidentis 2(3), 74-87

2012

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach
dozwolonego użytku.

LIBOR JAN (BRNO)

OVLIVNILO RANĚ PŘEMYSLOVSKÉ SPRÁVNÍ A EKONOMICKÉ ÚSTROJÍ PIASTOVSKÉ POLSKO?

Pokud bychom se ptali, zda ovlivnilo administrativní uspořádání a ekonomické ústrojí raného přemyslovského panství piastovské Polsko, museli bychom se nutně vyrovnat s tzv. středoevropským modelem, který byl prý především podle Dušana Třeštíka jakýmsi společným vkladem tří středoevropských monarchií, totiž přemyslovské, piastovské a arpádovské. Řečeno ve zkratce: Jelikož se vnitřní poměry těchto tří státních útvarů podobali „jako vejce vejci“, museli mít společného předchůdce. Tím měla být Velká Morava, odkud převzali základní momenty přemyslovské Čechy, od Čech piastovské Polsko a Uhři přejímali přímo od původně velkomoravského obyvatelstva, protože obsadili jeho území. Velká Morava pak převzala ty základní momenty od pozdní karolinské říše, přičemž se měla poučit především v její správní struktuře tvořené hrabstvími. V podstatě hlavním argumentem měla být existence karolinského hraběte s latinským titulem *comes* v tzv. hnězdenských dekretech, která měl podle kronikáře Kosmy vyhlásit kníže Břetislav na světcovým hrobem. Zde se skutečně vyskytuje *comes illius civitatis* pro představené českých hradů¹. Středoevropský model dále říká, že v určitém momentu, aniž ale ví přesně ve kterém, byly smeteny pozůstatky starého, dejme tomu rodového uspořádání, a v daném případě přemyslovský panovník se stal majitelem veškeré půdy v zemi a všichni její obyvatelé jeho poddanými. Z těch si vybíral svoji družinu a ty nejschopnější z ní pověřoval správními úkoly a dvorskými úřady, přičemž k výživě těchto úřadů sloužil podíl na panovníkových pří-

¹ *Die Chronik der Böhmen des Cosmas von Prag*, hrsg. von B. Bretholz, MGH SRG NS II, Berlin 1923, s. 86–87.

jmech. Tito lidé pak měli ve svém držení nějaké hospodářské dvorce, osazené nevolnou čeledí, nikoli však vesnice s méně závislým obyvatelstvem jakožto svobodný půdní majetek. Tak byl stát velikou panovnickovou vesnicí, kde se neustále vybíralo a přerozdělovalo, neexistovala svobodná pozemková držba elity a její vliv byl minimální. Vše bylo řízeno prostřednictvím hradské soustavy, kterou podporovala tzv. služební organizace, která se dokazovala především prostředním etymologie místních jmen. Na knížecích hradech, centrech správy, vládl kastelán a měl k ruce celou řadu dalších úředníků, zeměpanské režijní dvory se zde nenacházely, jen obrovité zásobárny a skladiště, kde se vše ukládalo a třídilo. Podpůrnou roli pak měly zemědělské a lovecké dvorce. Takhle to fungovalo až někam do 12. století, pak se ale vše začalo hroutit a došlo k rozpadu hradské soustavy, jejíž úředníci buď začali strádat, nebo zci-zovat zeměpanský majetek, až se nakonec dostali do konfliktu s nově se formující vrstvou svobodných pozemkových vlastníků, šlechticů, kterým král ve 13. století odevzdával velká území v pohraničí a v horách. Mezi těmito skupinami mělo dokonce dojít k zásadnímu konfliktu na konci 40. let 13. století, který nakonec vyzněl ve prospěch nově se formující pozemkové šlechty. Trendy doby nepochopil Přemysl Otakar II., který se předtím postavil na stranu retardujících beneficiářů a později utlačoval šlechtu, až ji to dohnalo do povstání. Donucen ustoupit byl nakonec Václav II., který vymezil sféru svého veřejného panování a své soukromé panství². Předáním výkonu soudnictví a dalších funkcí charakteristických pro stát se přemyslovský stát ve 13. století začal stávat nestátem, aniž se zohlednilo, že Přemyslovci v tomto období dosáhli ve střední Evropě naprosto bezkonkurenční moci³. Výklad se zdá být do-

² Z mnoha titulů je třeba jmenovat D. Třeštík: *Hospodářské základy raně středověkého státu ve střední Evropě (Čechy, Polsko, Uhry v 10.-11. století)*, ČČH 27 (1979), s. 117; dále též, *K sociální struktuře přemyslovských Čech*. Kosmas o knížecím vlastnictví půdy a lidí, ČsČH 19 (1971), s. 537-567; též: *Proměny české společnosti ve 13. Století*, Folia historica Bohemica 1 (1979), s. 131-156; B. Krzemieńska, D. Třeštík, *Služební organizace v raně středověkých Čechách*, ČsČH 12 (1964), s. 637-667; též, *Wirtschaftliche Grundlagen des frühmittelalterlichen Staates in Mitteleuropa (Böhmen, Polen, Ungarn im 10.-11. Jahrhundert)*, Acta Poloniae Historica 49 (1979), s. 5-31; J. Žemlička, *Přemyslovská hradská centra a počátky měst v Čechách*, ČsČH 26 (1978), s. 559-586; též, *Odboj královice Přemysla v letech 1248-1249 a jeho sociální zázemí*, ČsČH 33 (1985), s. 564-586; též, *Čechy v době knížecí (1034-1198)*, Praha 1997, a též, *Počátky Čech královských 1198-1253*. Proměna státu a společnosti, Praha 2002, kde na vícero místech.

³ K charakteristice tzv. středoevropského modelu srov. L. Jan, *Václav II. a struktury panovnické moci*, Brno 2006, s. 172-175. Nejnovější obhajoba tohoto modelu v řadě příspěv-

cela celistvým, kdyby nebyl zcela mylným a postaveným na četných zjednodušeních a účelovém výkladu pramenů i manipulaci se stávající literaturou.

Není jistě tajemstvím, že některé základní momenty pocházejí z pera Františka Grause z počátku 60. let, k „modelu“ byly dovedeny Dušanem Třeštíkem a aplikovány posléze Josefem Žemličkou. Již Stanislaw Russoci vyběl k diskusi a varoval v mnoha případech před upřílišněnými soudy, s růstem Třeštíkovy prestiže v 90. letech 20. století se však z poměrně obratné hypotézy začal stávat kánon. Argumentačně posloužili zahraniční badatelé, kteří měli údajně tento model podepřít svými poznatky, tak se objevovala jména Karola Buczka i Karola Modzelewského, bez ohledu na to, že se v mnoha názorech různili, Ambrože Boguckého, který měl doložit prvotní užití termínu *comes* pro hradskeho správce⁴, zatímco ve skutečnosti pouze uvedl všechny varianty tohoto užití bez konečného verdiktu, i citovaného Stanislava Russockého. Nejnověji byla pro podporu středoevropského modelu citována⁵ také studie Jana Wroniszewského *Król jako właściciel ziemski w średniowiecznej Polsce* ze sborníku *Król w Polsce*⁶, která je vším jiným, než podporou těchto názorů. Kritika středoevropského modelu se začala rovnat vlastizradě a styl vystupování, suplující slušnou a fundovanou diskusi, připomínal

ků publikace *Přemyslovci. Budování českého státu*, eds. P. Sommer, D. Třeštík, Josef Žemlička ve spolupráci s P. Maškovou a R. Novotným, Praha 2009.

⁴ D. Třeštík, J. Žemlička, *O modelech vývoje přemyslovského státu*, ČČH 105 (2007), s. 140–141. Oba autoři zde na s. 140 sugerují, že Ambrože Bogucki ukázal, že termín *comes* byl přejat ze správy karlovské říše, uvedený autor v citovaném díle *Komes w polskich źródłach średniowiecznych*, Poznań 1972, s. 18, však říká, že Češi převzali titul *comes* z Německa po převzetí křesťanství, tedy dávno po karolinském období. Bogucki pozoruje, že *comes* měl ve střední Evropě řadu významů, nikoli jeden výhradní (s. 109–111). Zásadně nelze souhlasit s nejnovějším názorem Roberta Šimůnka, „*Comes*“ aneb (Dis)kontinuita v pojetí pozdního středověku, [in:] *Od knížat ke králům. Sborník u příležitosti 60. narozenin Josefa Žemličky*, usp. E. Doležalová, R. Šimůnek ve spolup. s D. Dvořáčkovou a A. Pořízkou, Praha 2007, s. 405, že „řada dokladů z 11. a 12. století výslovně potvrzuje tezi o identitě titulů *comes* a *castellanus*“. Uvedený příklad, stejně jako další, jen dokazují, že za určitých okolností mohl být termín *comes* použit také pro kastelána. Již Václav Novotný jasně rozeznal kvalitu tohoto termínu: „Znovu si musíme uvědomiti, že pojem ›comes‹ jest širší nežli např. pojem kastelán, že nevyjadřuje vždy nějakého určitého úřadu, nýbrž znamená vůbec šlechtice svým působením v okolí panovníkově společensky povzneseného“ (srov. V. Novotný, *Čechy královské za Přemysla I. a Václava I. (1197–1253)*, Praha 1928, s. 26).

⁵ J. Žemlička, *O „svobodné soukromosti“ pozemkového vlastnictví. (K rozsahu a kvalitě velmožské držby v přemyslovských Čechách)*, ČČH 107 (2009), s. 270.

⁶ J. Wroniszewski, *Król jako właściciel ziemski w średniowiecznej Polsce*, [in:] *Król w Polsce XIV i XV wieku*, red. A. Marzec, M. Wilamowski, Kraków 2006, s. 103–135.

hony v intencích komunistického přístupu 50. let⁷. Tato diskuse nediskuse nicméně přinesla jistý patrný posun v uvažování především mladší generace historiků a archeologů.

Problematickým je sám axiom o převzetí hospodářsko-správního modelu z Velké Moravy. Vše, co se vědělo a co se vlastně ví dnes o tomto problému, jsou pouhé konstrukce. Zdá se, že velké hrady v povodí Moravy s doložitelnými příbytky vojenských družin byly obstarávány silně závislými rolníky osad, které tyto hrady obkružovali. Specializované řemeslné činnosti byly provozovány v rámci těchto velkých aglomerací, zatímco svobodní rolníci obývali osady vzdálenější, i v nich se však objevují hroby příslušníků elitní vrstvy s meči či ostruhami. Zda šlo o původní příslušníky rodové elity či muže dosažené panovníkem, nevíme. Nevíme ani, zda půdu, na které seděli oni a ostatní vesničané, považovali za svůj soukromý majetek nebo šlo o majetek celého společenství či snad dokonce panovníka. To úrodná jihomoravská země zkrátka neumí prozradit. Není ani příliš zřejmé, co nastalo poté, ale je jisté, že zdejší elita vystupovala na straně Poláků v prvních dvou desetiletích jako Moravané⁸. Stejně tedy hovořit o likvidaci staré elitní vrstvy, pokud se neuchýlíme ke spekulacím o likvidaci moravské elity knížetem Spytihněvem v roce

⁷ V reakci na názory obsažené v publikaci autora (L. Jan, *Václav II. a struktury panovnícké moci*), kterou vydali D. Třeštík a J. Žemlička v ČČH, viz D. Třeštík, J. Žemlička, *O modelech*, s. 122–164, použili jmenovaní celou řadu v polemice nekorektních postupů, spočívajících ve vytrhávání ze souvislostí, neúplných nebo deformovaných citací a zbytečně zesměšňujícího tónu, ze kterého vyplývá především jejich uražená ješitnost. K tomu viz dále repliku L. Jana, *Skrytý půvab „středoevropského modelu“*, ČČH 105 (2007), s. 873–903, a dupliku J. Žemličky, *Kasteláni, vilikové a benefícia v netransformované transformaci*, ČČH 106 (2008), s. 109–136. K tématu srov. také L. Jan, *K počátkům české šlechty. Družina, beneficium, pozemkové vlastnictví*, [in:] *Šlechta, moc a reprezentace ve středověku*, k vyd. přípr. M. Nodl, M. Wihoda, Praha 2007 (=Colloquia mediaevalia Pragensia 9), s. 45–52; též, *Hereditates a soudy statut Konráda Otý*, [in:] L. Jan, D. Janiš a kol., *Ad iustitiam et bonum commune. Proměny zemského práva v českých zemích ve středověku a raném novověku*, Brno 2010, s. 10–22; J. Žemlička, *O „svobodné soukromosti“ pozemkového vlastnictví*, s. 269–308; L. Jan, *Hereditas, výsluha, kastelánie*. Několik poznámek k terminologii a metodologii současné historiografie přemyslovského období, *Časopis Matice moravské* 128 (2009), s. 461–472; též, *Budování monarchie českých Přemyslovců. Postřehy a úvahy*, [in:] M. Wihoda, L. Reitingger a kol., *Proměna středovýchodní Evropy raného a vrcholného středověku. Mocenské souvislosti a paralely*, Brno 2010, s. 117–136.

⁸ *Die Chronik des Bischofs Thietmar von Merseburg und ihre Korveier Überarbeitung*, hrsg. von R. Holtzmann, MGH SRG NS, Berlin 1935, s. 470–471: *Interea Mararenses Bolizlavi milites magnam Bawariorum catervam dolo circumvenientes incautam occidunt*; s. 474–475: *Mararenses interea Boemiam ingressi urbem quandam expugnant*.

1055, když chtěl nově uspořádat poměry v této zemi⁹. Tito *primates* pocházející z *regnum Moravie* byli uvězněni v Čechách, nikde se ale neříká, že povražďeni. Vzdálenější území Velké Moravy byla administrována z menších hradů, o nichž toho opět nelze říci mnoho a některé z nich zánik státního útvaru přežily. Těžko říci, jak na základě takových konkrétních vědomostí konstruovat podobu vnitřního fungování a zda mohlo být podobné pozdějším poměrům v Čechách resp. v Polsku.

Jak se tomu ale má s karolinskými vzory? Citovaní autoři si z karolinského modelu státu pro své názory vybrali pouze tu část, která odpovídá dle jejich mínění situaci v oněch třech zmíněných zemích či přesněji řečeno panstvích Přemyslovců, Piastovců a Arpádovců. Za zásadní problém lze u formulace zvláštního modelu a jeho zdrojů považovat to, že D. Třeštík se výhradně spolehl na názory F. Durliata¹⁰, jenž se snažil před dvaceti lety prokázat pro karolinskou dobu, tedy možný čas recepce vzorů na Velké Moravě, existenci pozdně římského fiskálního systému, a tím pádem právě takový úřednický charakter státu, přičemž Durliatova práce nebyla západoevropskými historiky v obecnosti přijata a dnes je považována do značné míry za kuriózum, a opominul tak (je otázkou, zda úmyslně či neúmyslně) poznatky takových autorů, jako byli Wilhelm Ebel, Heinrich Mitteis, Alfons Dopsch, François Louis Ganshof a mnozí další¹¹. Lepší stopou je samozřejmě *beneficium*, o němž se ostatně i v současnosti vede v západní Evropě rozsáhlá diskuse (viz např. prá-

⁹ *Die Chronik der Böhmen des Cosmas*, s. 105–106.

¹⁰ J. Durliat, *Les finances publiques de Dioclétien aux Carolingiens (284–889)*, Beihefte der Francia 21, Sigmaringen 1990.

¹¹ A. Dopsch, *Benefizialwesen und Feudalität*, [in:] A. Dopsch, *Beiträge zur Soukal- und Wirtschaftsgeschichte. Gesammelte Aufsätze*, Bd. 2, Aalen 1968 (Neudruck der Ausgabe Wien 1938), s. 111–153; F.L. Ganshof, *Was ist das Lehnswesen?*, Darmstadt 1975⁴, s. 15–17, 21–23, 37–48; H. Mitteis, *Lehnrecht und Staatsgewalt. Untersuchungen zur mittelalterlichen Verfassungsgeschichte*, Darmstadt 1958, s. 107–115, a dále k různým aspektům na mnoha místech, srovnání lenních poměrů v Říši a ve Francii s. 225–241; H.K. Schulze, *Grundstrukturen der Verfassung im Mittelalter*, Bd. 1: *Stammesverband, Gefolgschaft, Lehnswesen, Grundherrschaft*, Stuttgart 2004⁴, s. 59–63. Srov. dále W. Kienast, *Die fränkische Vasallität von den Hausmeiern bis zu Ludwig dem Kind und Karl dem Einfältigen*, Frankfurt am Main 1990 (= Frankfurter Wissenschaftliche Beiträge, Bd. 18); J. Fleckenstein, *Rittertum*, s. 41. Náhledy na tuto problematiku shrnuje B. Kasten, *Beneficium zwischen Landleihe und Lehen – eine alte Frage, neu gestellt*, [in:] *Mönchtum – Kirche – Herrschaft 750–1000*, hrsg. von D.R. Bauer, B. Kasten, S. Lorenz, Sigmaringen 1998, s. 243–260. a nejnověji táz: *Das Lehnswesen – Fakt oder Fiction?*, [in:] *Der frühmittelalterliche Staat – europäische Perspektiven*, hrsg. von W. Pohl, V. Wiesner, Wien 2009, s. 331–353.

ce Susan Reynolds či korekce Brigitte Kasten). Jenže to pro uvedené autory není tím, za co se beneficium v karolinské říši považuje, ale jen úřadem s podílem na panovníkových příjmech, přičemž nikdy nevysvětlily, proč se převzal termín, ale nikoli obsah (nikdo ostatně netvrdí že beneficiáři nemohli mít své podíly na „státních“ dávkách, zázemí jejich úřadů však nepochybně tvořila osazená půda a dávky z ní).

Klíč k celé problematice představuje nepochybně otázka svobodné držby půdy a také vztah elitní vrstvy k panovníkovi. Středoevropský model chce mít na počátku plně závislou vrstvu družiníků a svobodná držba pozemkového majetku má vznikat teprve za jakéhosi téměř tajemného procesu někdy v běhu 12. a 13. století a má vyvrcholit vznikem zemského soudu, kde se přesuny v oblasti tohoto majetku evidovaly. Zde stojí za připomínku jedna věta z textu S. Russockého z roku 1980 vyzývajícího k veřejné diskusi v ČČH: „Těžko také lze přijmout, že by, jak předpokládali starší a také někteří soudobí badatelé, nově vznikající státní vláda mohla zbavit celek bezprostředních výrobců práva považovat nadále držené statky za vlastní“¹² připomenuv tak bez nějakých postranních úmyslů názory Karola Buczka a Dušana Třeštíka formulované v tomto směru. Russocki ostatně výstižně na základě literatury charakterizuje středověké představy o právu a zdůrazňuje, že neexistoval pravděpodobně v počátcích rozvinutý pojem vlastnictví ve stříhu starého římského práva, nýbrž spíše jen fyzická „držba“. Dědičná držba svobodných lidí pak měla zakládat jejich vztah k povinnostem vůči panovníkovi. Jak vidno, existuje a především existovalo více vnímání této problematiky, absence diskuze však naše poznání zbrzdila. Nejnovější pokus posuzovat míru soukromosti půdního vlastnictví podle intenzity moci panujícího knížete, tedy podle vzorce: je slabý kníže, soukromost je větší, za silného knížete míra soukromosti klesá, snad ani nelze vážně komentovat.

¹² S. Russocki, *Vznik vládního systému a způsob panování v patrimoniálních monarchiích střední Evropy. (Několik diskusních poznámek)*, ČsČH 28 91980), s. , s. 399–414, kde také starší literatura. Pokud by se správní systém do Čech převzal přímo z Velké Moravy, muselo by tomu být již za vlády Bořivoje, tj. na konci 90. let 9. století. Poté již zřejmě nebylo co přebírat. Nebylo tomu spíše tak, že Čechy napodobovaly bavorské a saské vzory v 10. století, pokud ovšem vůbec něco napodobovaly. V Uhrách zase je možné počítat s italskou inspirací (tamtéž, s. 412). Navíc systémy v Čechách, Polsku a Uhrách vykazují dost velké rozdíly, aby mohly být považovány za dítě jednoho společného otce a matky.

Domnívám se, že již v několika drobnějších i obsáhlejších studiích – z autorů jmenujme alespoň Martina Wihodu a Davida Kalhouse¹³ – bylo náležitě ukázáno, že již od 10. století můžeme počítat se sebevědomou elitní vrstvou, která je vyspělým spolu – i protihráčem knížeti, jenž se bez neobejde (stejně jako ona bez něj). Pokusil jsem se ukázat, že termín *hereditas*, resp. též *patriemonium* či *substantia*, znamená v Čechách a na Moravě vždy svobodný dědičný majetek a že uvedená šlechtická vrstva se spolupodílí na tvorbě zemského práva již v 11. a 12. století na zemském soudu, který nevznikl jednorázově, ale vyvíjel se dlouhá desetiletí či spíše století jako svrchované fórum této vrstvy.¹⁴ V tomto ohledu přispěl nejnovějšími studiiemi Dalibor Janiš¹⁵.

Další základní rovina sporu se odehrává na úrovni pojmů veřejnoprávní a soukromoprávní. Francká říše fungovala v době zrodu Velké Moravy jen částečně jako stát řízený úředníky, probíhala v ní totiž již v této době jednoznačně feudalizace. Ve francké říši nefungovala soustava hradů a o vlastní doménu panovníka se starali *villici* a *maiores*, nikoli kastelánové, kdežto statky hraběte (*comes*) byly odděleny a spravovány jiným, hospodářským úředníkem dotyčného hraběte¹⁶. J. Žemlička je schopen uznat existenci režijních dvorců, ovšem jen v souvislosti se služebným systémem, z nich plynuly „soukromé“ příjmy knížete, kdežto veřejnoprávní charakter měly „daně, dávky, břemena a služby včetně regálů a monopolů“, a tím vším se zaopatřovala vládnoucí elita¹⁷. V souvislosti s tím se také zdůrazňuje organizační vklad knížete, který vlastně společnost řídil a vše se dělo z jeho vůle (byl totožný se státem). Po jistém zamyšlení by z toho všeho vyplýval velmi sofistikovaný společenský, správní a ekonomický systém. Je ale zajímavé, že ve vyspělejší společnosti na západ od českých hranic nebyli schopni v saském a sálském období takový systém udržet (pokud tam vůbec kdy v ideální podobě existoval, spíše však ne, protože úřední pojetí státu se hroutilo již v době pozdní římské říše). Tam

¹³ M. Wihoda, *Kníže a jeho věrní. Kosmas o světě předáků a urozených*, [in:] *Šlechta, moc a reprezentace ve středověku*, k vyd. přípr. M. Nodl, M. Wihoda, Praha 2007 (=Colloquia mediaevalia Pragensia 9), s. 11–29; D. Kalhous, *Čeští velmoži 10. věku*, SPFFBU C 52 (2005), s. 5–13.

¹⁴ L. Jan, *Hereditates a soudy statut Konráda Oty*, s. 10–22; *týž*, *Hereditas, výsluha, kastelanie*, s. 117–136.

¹⁵ D. Janiš, *Nalézání práva a zemské soudnictví v českých zemích*, [in:] L. Jan, D. Janiš a kol., *Ad iustitiam et bonum commune. Proměny zemského práva v českých zemích ve středověku a raném novověku*, Brno 2010, s. 23–46, kde také odkazy na starší literaturu.

¹⁶ H.K. Schulze, *Grundstrukturen*, s. 117–126.

¹⁷ J. Žemlička, *Čechy v době knížecí*, s. 159.

je naopak patrný zřetelný ústup od „úředničiny“, ať již ze subjektivních či objektivních důvodů, a postupné vítězství feudálních poměrů¹⁸.

Zuby nehty se především D. Třeštík v poslední době bránil existenci hospodářských dvorů na správních hradech, resp. v rámci těchto často poměrně rozsáhlých aglomerací (pokud prý byly, pak jen ve formě skladišť, sýpek a zásobáren – to ale pak stěží mohlo jít o dvory)¹⁹. V pramenech prý nejsou doloženy (byť doloženy jsou rezidenční dvorce v rámci těchto sídelních jednotek) a výklad T. Petráčka²⁰ o jejich existenci označil se sebejistotou sobě vlastní za zmatečný. Na druhé straně ale týž autor uznává existenci šlechtických dvorů (či spíše nevelkého pozemkového majetku) s nevolnou čeledí, resp. otroky. Tak se vlastně spojují principy různého ekonomického pohledu zcela libovolně, hospodářské dvory na správních hradech/hradiscích ale uznat nelze, protože by tak dokazovaly existenci oddělené knížecí domény od „veřejnoprávního“ prostoru takového hradu. Takový dvůr by už nutně nemusel být podřízený kastelánovi, ale mohl podléhat jinému úředníku.

Prameny skutečně ukazují celou řadu dvorů v rukou různých držitelů, především ale panovníka, členů jeho rodiny a pak církve. Uvedený T. Petráček je přehledně uvádí a jeho výklad se mj. nezakládá jen na litoměřické listině, jak se snažil podsouvat D. Třeštík²¹. Situaci zde poněkud – ale to se týká veškerého materiálu z ekonomicko-sociální oblasti v 10.–12. století – stěžu je nejednotná terminologie soudobých listin a nejednoznačná zařaditelnost a věrohodnost některých falz. Je jisté, že v nejstarší vrstvě se pro takový dvorec užívá termínů *curia*, *predium* i *villa*, a Petráček zřetelně ukazuje, jakým

¹⁸ H.K. Schulze, *Grundstrukturen* s. 62–63; H. Mitteis, *Der Staat des hohen Mittelalters. Grundlinien einer vergleichenden Verfassungsgeschichte des Lehnszeitalters*, Weimar 1968⁸, s. 107–110.

¹⁹ D. Třeštík, J. Žemlička, *O modelech*, s. 134–135. Je ovšem zajímavé, že sám J. Žemlička, *Čechy v době knížecí*, s. 158, připouští krom loveckých dvorců, dvorců vzniklých z upadlých správních hradisek a dvorců s dominantní obilnářskou produkcí také hradské dvorce, kde se soustřeďovala náročnější výroba, např. tkalcovská (opět by ale asi nešlo o režijní dvůr či dvorec, ale o specializovanou výrobu). Jde tak opět o ukázkou nedostatečně vyhraněné terminologie v naší historiografii i názorové nevyhraněnosti uvedeného autora, který se klidně přichýlí ve společně napsaném článku k názoru Třeštíkově, i když sám psal předtím jinak.

²⁰ T. Petráček, *Fenomén darovaných lidí v českých zemích 11.–12. století. K poznání hospodářských a sociálních dějin českých zemí doby knížecí*, Praha 2002, s. 208–212. Autor zde na s. 208 přehledně uvádí odmítnutí režijního velkostatku se dvory či dvorci F. Grausem, Z. Fialou i R. Novým s odkazy na jejich práce v pozn. 1044.

²¹ Tamtéž, s. 135.

přesně vymezeným hospodářským celkem s vícero poplatnými vesnicemi byl dvůr v Úsobrně, který kněžna Eufemie darovala zakládanému klášteru v Hradišti u Olomouce²².

Tím, kdo měl na starosti režijní velkostatek reprezentovaný především dvory, byl nepochybně úředník v pramenech označovaný jako *villicus*. Jde o zřetelnou analogii s úřadem známým ze statků panovnické domény, ale i jiných vlastníků půdy ve francké říši i následném saském období. V pravých listinách se o vilikovi hovoří poprvé v roce 1130, kdy kníže zakládá tři nové kanonikáty na Vyšehradě a zmíněn je *villicus Pragensis*, roku 1186 v písemnosti knížete Fridricha vystupuje jeho vilik Hrdoň (*Gherdoin villicus meus*) či na přelomu 80. a 90. let 12. století, kdy se připomíná biskupův vilik v Horšově (*Ositca villicus domini episcopi in Gorsov*)²³. Četnější jsou zmínky ve falzech, jejichž obsah je často pravý či alespoň pravděpodobný: tak je to opět pražský vilik (*villicus Pragensis*) ve falzu na jméno Vladislava I. nebo Bohuchval *villicus regis* ve falzu na jméno krále Vladislava II.²⁴ Krom toho přicházejí ke slovu také kroniky. Jde o známého Zderada (*villicus*), významného muže královského dvora roku 1091, či králova vilika (*villicus regis*), který byl v roce 1130 odpovědným za věznění kaplana Božíka²⁵. Mezi podezřelými kusy, leč s nepochybně správným obsahem, se nachází listina bez data na jméno knížete Soběslava I. s pěti nově založenými kanovníckými místy ve vyšehradské kapitule a připojením kostela sv. Vavřince a špitálu P. Marie (před Týnem) k téže instituci. Jako součást vybavení kostela sv. Vavřince se zde uvádí šest věder medu od správce zásobárny (*a cellario*) a čtyři měřice mouky, tři prasata a tři berani od vilika (*a villico*). D. Třeštík se svého času snažil dokázat, že uvedený vilik byl právě jen správcem zásobáren na správních hradech²⁶, tyto údaje dokazují, že správcem vybírajícím jisté naturální dávky byl někdo jiný než vilik, který měl na starosti obilnou a masnou produkci – kde jinde, než v hospo-

²² T. Petráček, *Fenomén darovaných lidí*, s. 210; CDB I, č. 79, s. 83 (3. února 1078): *Preterea data est curia, que vocatur Uzobren, cum sibi adiacentibus villis sub omni tributo et consuetudine, sicut antea solvebat sue domine*. Když kníže Ota uvádí svoje a manželčino darování nové komunity, říká *ego ex mea possessione, ipsa vero ex propria dote, agris, pascuis, gratis, silvis, aratoribus, vinitoribus, bobus, ovibus, porcibus, iumentis [...]* (tamtéž).

²³ CDB I, č. 111, s. 114; č. 310, s. 282; č. 335, s. 306.

²⁴ CDB I, č. 390, s. 397; č. 396, s. 409.

²⁵ *Die Chronik der Böhmen des Cosmas*, s. 149–150; *Kanovník vyšehradský*, [in:] FRB II, s. 212.

²⁶ D. Třeštík, J. Žemlička, *O modelech*, s. 136–137.

dářském dvoře. Ale je pravdou, že dále stojí: *de uno quoque castro a villicis per totam Boemiam pauperibus annuatim XII paria cottorum, XII paria pallium, XII paria tunicarum* [...]. Pro Třeštíka bez ohledu na výše uvedené šlo o důkaz, že vilikové na všech hradech byli správci hradskeho skladu oděvů pro posádku a další tamní personál. Jenže v prvním případě jde o dávky vydávané pražskými hodnostáři (krom správce skladu a vilika je to i *collector porcorum* zvaný *masník*), kteří měli sféry detailněji rozděleny, existovala mezi nimi větší specializace (lněné spodní součásti oděvů měla na starosti představená přádelny, *avia*), kdežto na hradech v zemi měli celkovou odpovědnost, a to i za sklady s materiálem všeho druhu, právě vilikové jako nejvyšší představení domény. Zároveň informace o vilicích na hradech neříká, že by šlo o hradske úředníky a už vůbec ne, že by byli podřízeni všemocným a všerhícím kastelánům, oznamuje naopak, že vilikové byli představenými vilikací s centry na hradech, tj. režijního hospodářství panovníka, vilikací, jejichž statky se nacházely v celém hradske okrsku.

Pokud by se přijala neexistence dvorů v rámci správních hradů, ať již v jejich areálech, na předhradí či v bezprostřední blízkosti, dostali by se historikové do problému, kde vlastně byla přechovávána stáda krav, prasat, ovcí či koní nebo volů, které knížata i s personálem předávala církevním ústavům²⁷. S trochou ironie bychom museli uvažovat o tom, že se potulovala kolem obytné budovy kastelána anebo byla přidělena k jednotlivým rolnickým usedlostem, podobně jako sloučené krávy do největších stájí u sedláků ve vsi v době zakládání JZD²⁸. Anebo existuje jiné řešení pomocí služebné organizace, že totiž svině byly ve Svinařích, krávy v Kravařích, ovce v Ovčárech atp. Pak nás ale skutečně již nic nedělí od výkladu, že v Mlékojedech sídlily knížecí kojné a v Jedovarech se pro pána země vařily jedy ... Ostatně se zdá, že slabiny hypotézy o tzv. služebné organizaci si začíná uvědomovat i Christian Lübke, který ji hájil ještě nedávno, zatímco v České republice se kritických hlasů ozývá čím dál tím více.

²⁷ CDB I, č. 79, s. 85, kde se dostává roku 1078 hradištským benediktinům 10 krav s pasákem, sto prasat s pasákem a dvě sta ovcí se dvěma ovčáky a jejich syny.

²⁸ Je nepochybné, že stáda dobytka nebyla, krom chovných kusů, ustájena a v příznivých ročních obdobích se pod dozorem příslušných pastýřů pásala na lukách a v lesích, zatímco na zimu byla z velké části vybižena. Je však jisté, že tato mnoho desítek až stovek kusů čítající stáda s jejich personálem musela být vázána na správně-hospodářskou jednotku, tj. dvůr v čele s šafářem, nikoli na chiméřní služebnou organizaci.

Proč ale D. Třeštík a J. Žemlička na jedné straně hovořili o šlechtických dvorcích s nevolnou čeledí, na druhé straně ale neuznávali obdobné režijní dvory u panovníka? Protože by pak museli přiznat panovníkovu doménu vydělenou z hradské správy a hradské zřízení spolu s vysněnou služebnou organizací by tak nemohlo fungovat jako všeprostupující a ovládající systém. Přestože je zřejmé, že výrobní soběstačnost bývala jakýmsi primárním požadavkem a na poplužní dvory u svých nových kamenných hradů nerezignovali ani velcí půdní vlastníci ve 13. století, kteří se přece velmi jednoduše mohli spolehnout na dávky od svých emfyteutických sedláků.

Připomeňme zde případ, kterým se nedávno zabýval Petr Meduna²⁹, totiž obdarování strahovského kláštera někdy v letech 1143–1144 dvorem v Radonicích. V potvrzovací listině olomouckého biskupa Jindřicha Zdíka se říká, že kníže Vladislav spolu s manželkou Gertrudou darovali svůj dvůr (*curiam suam*) v Radonicích se vším příslušenstvím, totiž vesnicemi, služebnýmiky (*servis*), služkami (*ancillis*), přičemž v kategorii služebníků je jmenováno 17 mužských osob, z nichž jeden byl pasákem kobyly, jeden ševcem, jeden kovářem a dva soustružníky dřevěných nádob. Šlo nepochybně o příslušníky dvorské čeledi, o jejichž postavení lze oprávněně uvažovat jako o nevolném. Dále jsou vypočítáni obyvatelé oné vsi, kteří se z vlastní vůle poddali, nepochybně již klášteru, do služebnosti; jeden z nich byl zahradník (*hortulanus*). Zde nejspíše šlo o původem svobodné Čechy (v pramenech zpravidla *rustici heredes* či pouze *heredes*), pro něž se závislost na církevní instituci jevila jako výhodná. Následuje výčet deseti pastýřů hovězího dobytka s jejich rodinami, případně bez nich: šlo o dvě pětičlenné rodiny, dvě trojčlenné, jednu čtyřčlennou, čtyři svobodné muže a jednu ženu. Dále se vypočítávají rolníky osazené pozemky (*terrae*) v dalších čtyřech vesnicích³⁰. Výše uvedený autor též uvažuje o „otýněných“ panovnických dvorech a předestírá možnost jejich vzniku v souvislosti s usazováním válečných zajatců pocházejících z tažení do sousedních zemí, především Polska a Uher. Dochází k závěru, že knížecí dvůr v Radonicích rozhodně nebyl výjimkou a uzavírá větou: „Hospodářskou oporou panovníka pak není jen síť ohrazených dvorů s příslušným

²⁹ P. Meduna, *Curia Radonice – výjimka nebo pravidlo? Stručné zamyšlení nad dvory v raném středověku*, [in:] M. Hašek, P. Sommer, J. Žemlička a kol., *Vladislav II. druhý král z Přemyslova rodu. K 850. výročí jeho korunovace*, Praha 2009, s. 203–211.

³⁰ CDB I, č. 156, s. 157–161.

služebným aparátem, ale zeměpanský velkostatek v širším měřítku”³¹. Chtělo by se říci: jak osvícené punctum. Opatrnost sice velí se uvedenému termínu „velkostatek” z důvodu nejisté definice pro naše prostředí prozatím vyhýbat, byť se toho o něm napsalo více než dost, na druhé straně jak případy bavorské tak český jasně ukazují na genetické vazby ekonomických systémů uplatňovaných na obou stranách hranice. Nacházejí se zde jako výbava dvorců nevolní příslušníci dvorové čeledi, řemeslníci, poplatní vesničané, ale též kategorie, jejichž status se snižoval (v Bavorsku barsalci a v Čechách původně svobodní rolníci/heredes). Že lze v pramenech takových dvorů v Čechách či Polsku napočítat, jen co by se dalo na dvou rukou spočítat, jak si všímá Meduna³², nikterak nepřekvapí, protože se tak děje jen v souvislosti s donacemi duchovním institucím, uvádět takové dvory v listinách „jen tak”, bez příslušné dispozice, nemělo žádný smysl, stejně jako nemělo smysl tam uvádět dvory při správních hradech. Tamní dvory se totiž většinou nezczizovaly, zůstávaly namnoze ve správě viliků až do 13. století, jak ukazují prameny z té doby – šlo totiž o základní hospodářské jednotky, vlastně centra vilikací. Správcové této vydělené panovnické domény se však v listinách, samozřejmě v jiných souvislostech, objevují.

Objevují se ale také v narativních pramenech z blízkého sousedství a doby shodné s nejstaršími českými svého druhu. Ilustrativní je především polský Gall Anonym píšící svůj text na samém počátku 12. století, v době zhruba shodné s Kosmou; proto také reálie jeho vypravování odpovídají více této době než např. poměrům v 10. a 11. století, o nichž pojednávají. Boleslav Chrabrý podle něj, ubíraje se zjednoho hradu k druhému (*de civitate stationem in aliam trafsferibat*) na hranicích (*in confinio*), rozuměj mezi správními okrsky, propouštěl jedny správce a viliky (*vastandiones et villicos*) a nahrazoval je jinými³³. Když se podle Galla tohoto vládce ptali, co se má stát s šaty, jídlem a pitím připraveným v jednotlivých hradech (*in singulis civitatibus*), pak odpovídal svým vilikům a zástupcům (*suis villicis ac vicedominis*), tedy hospodářským správcům, a nikoli kastelánům³⁴. Kníže Vladislav zase, když dobyl a obsadil hrady Pomořanů, na přednějších z nich a lépe opevněných ustano-

³¹ P. Meduna, *Curia Radonice*, s. 207–208.

³² Tamtéž, s. 211, pozn. č. 38.

³³ *Galli Anonymi Cronicae et gesta ducum sive principum Polonorum*, ed. C. Maleczyński, MPH n.s., II, Cracoviae 1952, s. 32.

³⁴ Tamtéž, s. 34.

vil své správce a župany (*suosque vastaldiones et comites in locis principalioribus et munitioribus ordinavit*)³⁵. Gall také prostě znal termín *comes* a dokázal jej, podobně jako řídce i Kosmas, někdy užít pro správce sídelního knížecího hradu (*suum comitem in Gnezdensi civitate constituit*)³⁶, běžných správních hradů (*cuilibet comiti, cuius provinciam visitabat*)³⁷, jindy jde ale o povšechné pojmenování velmožů nebo se specifikací *palatinus* o nejvyšší dvorský úřad³⁸. Uvedená terminologie ukazuje, že slovo *villicus* jak ve střeoevropských tak západoevropských poměrech, podobně jako u Kosmy, označovalo úředníka panovnické domény, stejně jako tížeji uchopitelný termín *vastaldus*³⁹, tím se ovšem nechce naznačovat, že by systém správy monarchie musel být nutně stejný jako v Čechách. Mocní správce hradů z domácích rodů zde totiž, na rozdíl od textu Kosmova, nevystupují.

Pokud by se skutečně přistoupilo na názor, že knížecí režijní dvory se nacházely jen ve volné krajině, a při správních hradech, na jejich předhradích či jinak v rámci těchto aglomerací se nevyskytovaly, došlo by se ke kurióznímu hospodaření založenému na jedné straně na velmi řízeném výběru dávek a povinností, na straně druhé bazírujícímu na režijních výrobních jednotkách vždy poměrně vzdálených centrům. Proč by ale systém měl fungovat takhle nelogicky? Lze samozřejmě odpovědět, že rozhodující byla kolektorská a redistributivní role hradů a režijní hospodářství mělo funkci jen podpůrnou, tomu ale neuvěří ani ekonomický analfabet. Tím se ovšem nechce říci, že se na hradech určité druhy dávek nevybíraly (nejspíše berně, tedy dávky veřejnoprávního charakteru vždy z území k hradu příslušejícího, pak také pokuty v souvislosti s četnými soudními zasedáními, na těch měli podíl patrně všichni úředníci mající co do činění se soudním procesem); naturální dávky se ovšem shromažďovaly ve skladech, jež souvisely s vlastní panovnickou doménou a tato místa byla nejspíše situována v rámci dvorů. Tak docházelo k vizuálně těžko oddělitelnému propletenci, ve kterém se ale zasvěcení účastníci činní v uvedených sférách, na rozdíl od nás, vcelku dobře vyznali.

Čím ale vlastně byly hrady v přemyslovské monarchii? Hrady byly nepochybně důležitými správními body, neměly však jakýsi univerzální charakter,

³⁵ Tamtéž, s. 65.

³⁶ Tamtéž, s. 108.

³⁷ Tamtéž, s. 88.

³⁸ Tamtéž, s. 32, 36, 38, 88, 95, 119, 135.

³⁹ K termínům srov. K. Modzelewski, *Organizacja gospodarcza państwa piastowskiego X-XIII wiek*, Poznań 2000², s. 109.

který by v sobě sjednocoval správu veškerého obyvatelstva, církevní správu a nad vším by stál kastelán jakožto úřednický zástupce panovníka, který by s aparátem dalších podřízených úředníků, výběřčích a biřiců různorodé vrstvy obyvatelstva neustále disciplinoval ba dokonce vykořisťoval. I středověká společnost totiž stála na něčem, co by bylo možné označit jako společenskou smlouvu. Role hradů byla proto mnohem diverzifikovanější.

Osobně se domnívám, že nastává doba opětovného posouzení fungování společnosti a jejích struktur ve starém přemyslovském státu. Vcelku nikdo nepochybuje o existenci hradske soustavy či hradskeho zřizeni, které ale s největší pravděpodobností nemělo rysy úřednického všeprostopujícího patrimoniálního režimu, ale spíše volněji konstruované sítě, která měla mnoho shodného s feudálními systémy západní Evropy, které samozřejmě také nebyly unifikované a vykazovaly velké a podstatné rozdíly. Zároveň je spíše nutné odmítnout prapodivný květ v podobě tzv. služebné organizace a soustředit se naopak na panovnickou doménu, která jakkoli prorostlá s „veřejnoprávní“ sférou vykazuje opět rysy obdobné panovnickému velkostatku na západ od českých hranic. Nelze ani zjednodušeně proklamovat, že český systém 11. a 12. století byl závislý na karolinských a velkomoravských vzorech⁴⁰, protože to zkrátka dodnes nikdo neprokázal a u Velké Moravy ani není zřejmé, jak tamní systém fungoval. V případě piastovského Polska je nutné počítat pro 10. století zcela jistě se saskými vzory i domácím autentickým vývojem; podobnost správního systému s českým je do značné míry dána obdobným stavem společnosti v rovině sociální a hospodářské, z něhož pak vyplývaly velmi podobné principy administrativy.

⁴⁰ Tak naposledy např. P. Sommer, *České křesťanství doby knížete Václava*, [in:] *Svatý Václav. Na památku 1100. výročí narození knížete Václava Svatého*, ed. P. Kubín, Praha 2010, s. 65.